

לפתרון חידה לר' יהודה הלוי

קדם גולדן

א

ר' יהודה הלוי (ריה"ל) היה מגדולי המחידים בשירה העברית בימי הביניים. מבחינה מספרית גרידא, שרדו מפרי עטו חידות רבות יותר משהגיעו לידינו מכל משורר אחר בתקופתו – מורשתו הספרותית עומדת על כ־50 חידות, רובן קצרות, בנות שניים–שלושה בתים.¹ מאז שראו אור כחטיבה שלמה במהדורתו של חיים בראדי בראשית המאה העשרים, זכו כמה מחידותיו הסתומות יותר של המשורר לפירושים של חוקרים שונים, שניסו לפתור את צפונותיהן במקום שלא צלח הדבר ביד המהדיר.² אחד השירים שנכללו בחטיבת החידות של המשורר, ושעד כה לא נדרשו אליו המפרשים, הוא השיר הזה:

אֵיעֶצֶךָ אֵיה / אֶסְגִּיר עֵצַת אַרְיָה
בְּטָמוֹן בְּגוֹ כֶּסֶף / צְפִנְתִּיו בְּשֵׁם יוֹסֵף

* אני מודה לפרופ' שולמית אליצור על עזרתה ועצותיה.

- 1 49 חידות נדפסו בתוך: דיואן יהודה בן שמואל הלוי, ב, מהדורת ח' בראדי, ברלין תרנ"ד–תר"ע, עמ' 191–211. חידות נוספות של ריה"ל נתגלו בגנזי אוסף פירקוביץ ברוסיה. ראו: ק' סטארקובה, 'על קטעי ה"דיואן" ליהודה הלוי', מאזנים, לה (תשכ"א), עמ' 298; א"מ הברמן, 'חמישה שירים חדשים של ר' יהודה הלוי', מולד, יח (תש"ך), עמ' 208–209.
- 2 ראו למשל: י' שריזלי, 'לחידת ר' יהודה הלוי', לשוננו, יג (תש"ד), עמ' 62; ש' בן-שבת, 'פתרונים לחידות סתומות לר' יהודה הלוי ולר' שלמה אבן גבירול', תרביץ, כה (תשט"ז), עמ' 385–392; י' רצהבי, 'הצעת פתרון לחידת ר' יהודה הלוי', תרביץ, לא (תשכ"ב), עמ' 106; הנ"ל, 'החידה בשירתנו הספרדית לאור רעותה הערבית', אפיריון, 60 (2000), עמ' 24–25.

דְרוֹשׁ דָּת לְמוֹרֶשֶׁת / וּלְסוֹד קְנֵה רֶשֶׁת
חָקֵר פְּתַח שַׁעַר / סִכְל עֲצַת נַעַר
זָקֵף פְּרִי טַעַם / תְּפִיץ קִשֵׁי זַעַם.³

השיר הועתק בשני כתבי היד העיקריים ששימשו את בראדי במהדורתו, והמייצגים עריכות שונות של דיואן יהודה הלוי.⁴ בדיואן בעריכת ר' ישועה הלוי, המאוחר מבין השניים, הוא הועתק בהתאם לסידור השירים הכללי לפי החרוז הראשון בו, ובראשו הכתובת התמציתית 'וקאל מלגזא' (ואמר כשחד חידה).⁵ לעומת זאת בעריכה המוקדמת של ר' חייא אלמגריבי השיר פותח את חטיבת שירי החידות, כלשון הכתובת המקדימה הכללית: 'זמן מקטעאת אקואלה פי אלגזא' (ומשיריו הקצרים בחידות).⁶ את השיר גופו מקדימה שם הכתובת 'פמן ד'לך פי חרף מצ'מר' (ומהן – על אות נסתרת). השיר נחתם בהערת המעתיק: 'הד'א כלו ליסה נקיץ' (זה כולו, אין חוסר). מן ההערה אולי יש ללמוד על התמיהה שעורר נוסח השיר אצל לפחות אחד מקוראיו.

חריגותו של השיר ביחס ליתר חידות ריה"ל ניכרת כבר בצורתו: שלא כנהוג בשירים הקצרים (מקטעאת) ובקצידות בשירת ספרד, הנחרזים בחריזה מברחת קבועה, כל שורה ב'איעצך איה' נחרזת בדלת ובסוגר, והחריזה מתחלפת משורה לשורה. תבנית חריזה זו, המכונה בשירה הערבית מְזוּדָּג, נדירה ביותר בשירה העברית בספרד בכלל, ו'איעצך איה' הוא ככל הנראה שיר החול היחיד של ריה"ל שנכתב בה.⁷ מלבד זאת השיר מתבלט בין חידותיו של המשורר בסתימותו המופלגת. אלמלא הכתובת בדיואן חייא, ספק אם היו יודעים הקוראים הניגשים לקרוא בו מה בדיוק עליהם לנסות לפענח. לכאורה

3 הלוי, מהדורת בראדי (לעיל הערה 1), ב, עמ' 196, סי' ז. על הנוסח המובא כאן ראו להלן הערה 18.

4 על עריכות הדיואן של המשורר ראו: ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, בעריכת ע' פליישר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 421–423; 'יהלום, 'גנוי לנינגראד וחקר שירת חייו של ר' יהודה הלוי', פעמים, 46–47 (תשנ"א), עמ' 55–61.

5 כ"י אוקספורד, בודליאנה 81 Opp. Add. Qu. (נויבאואר 1971), דף ע"א, סי' פה.

6 כ"י אוקספורד, בודליאנה 74/1 Poc. (נויבאואר 1970), דף מד ע"ב – מה ע"א, סי' רא. כידוע כתב היד הוא עותק מאוחר, מן המאה השבע עשרה, של הדיואן בעריכת ר' חייא.

7 על המזודג' ראו: ש' אליצור, שירת החול העברית בספרד המוסלמית, ג, תל אביב תשס"ד, עמ' 114.

הקוראים המצויים בחידות הלשון בשירת ימי הביניים מובלים לנסות לפענחו לפי השיטה שכונה דן פגיס 'הצפנת השם': 'על-ידי תחבולות של חישובי אותיות או צירופי אותיות והברות [...] או על-ידי תחבולות של רב-משמעות סמנטית ומורפולוגית, וביניהן תחבולות מטא-לשוניות'.⁸ אלא שהרמזים המופיעים בכל שורה אינם מצטברים יחד לידי שם ברור או מילה בעלת משמעות, קל וחומר אות מסוימת. תחבולת ההצפנה שתיאר פגיס אכן עומדת בבסיסן של חידות שם רבות שכתב ריה"ל – אך השיר 'איעצך איה' איננו אחד מהן. רושם סתימותו של 'איעצך איה' ניכר היטב גם בדברי בראדי במהדורתו. כדרכו ביתר החידות, הביא המהדיר את הפתרון באותיות קטנות הפוכות תחת השיר; אך שלא כבמרבית החידות, הפתרון שהציע, אותיות אהו"י, מסופק ומלווה בסימן שאלה.⁹ בהערותיו הסביר כי הפתרון מבוסס על הכתובת בדיואן חייא, המדברת על 'אות נסתר' – שהרי אותיות אהו"י מכוונות כידוע אותיות נסתרות.¹⁰ אף שבראדי לא ציין זאת במפורש, דומה כי הפתרון המוצע נתמך חלקית על ידי חידה מוכרת אחרת מתור הזהב, שפתרונה הוודאי הוא אותיות אהו"י – החידה הסטרופית 'את דבר חידתי', שכתב בן זמנו ורעו של ריה"ל אברהם אבן עזרא.¹¹ עם זאת נראה שהמהדיר עצמו חש כי הפתרון איננו הולם לגמרי את הכתוב. בראדי הביא הסבר מפי חברו א' ארליך: 'מן שם "אריה" בחר

8 ד' פגיס, על סוד חתום: לתולדות החידה העברית באיטליה ובהולנד, ירושלים תשמ"ו, עמ' 46.

9 המהדיר צירף סימן שאלה רק בחידה אחת נוספת. ראו: הלוי, מהדורת בראדי (לעיל הערה 1), ב, עמ' 210, ס' מז. מנגד למספר חידות לא הציע פתרון כלל. ראו: שם, ס' ג, יג, כה, לד, מד, מו.

10 לניסוח אופייני בלשונם של בלשני ימי הביניים השוו את דברי ר' אברהם אבן עזרא: 'אותיות אהו"י לבדם, בעבור שיימצאו פעם נראים ופעם נעלמים' (אברהם אבן עזרא, ספר צחות, מהדורת מ"ש גודמן, ירושלים תשע"ו, עמ' עט).

11 החידה, הנדפסת עד ימינו בראש פירוש ראב"ע למקרא בכרכי 'מקראות גדולות', הייתה פופולרית ביותר וכתה לפירושים רבים לאורך הדורות. למהדורות ביקורתיות שלה ראו: M. Itzhaki, 'Quatre lettres de l'alphabet: une devinette d'Ibn Ezra', *Yod: Revue des études hébraïques et juives*, 1-2 (1996), pp. 99-102; C. del Valle, 'The Riddle of the Four Quiescent Letters of Abraham Ibn Ezra', A. Maman et al. (eds.), *Sha'arei Lashon: Studies in Hebrew, Aramaic and Jewish Languages Presented to Moshe Bar-Asher*, I, Jerusalem 2007, pp. *88-100. למהדורה האחרונה ראו: אברהם אבן עזרא, שירי החול, מהדורת י' לויין, לוד תשע"ו, עמ' 236-239, ס' 107.

לך רק "איה", והוי"ו הנראה בשם "גו" הוא נעלם בשם "יוסף"; אך הוא עצמו הוסיף מייד ביובש: 'ואני נלאיתי לבאר את החרוזים בין בכלל ובין בפרט'.¹² בדבריי להלן אראה כי הפתרון ל'איעצך איה' איננו אותיות אהו"י. למעשה הסבר אחר לפענוח השיר היה ידוע לכמה מקוראיו. יתרה מזו, הסבר זה לא נותר בכתבי יד בלבד אלא אף ראה אור בדפוס שלוש פעמים, במאה התשע עשרה ובמאה העשרים, בסמוך ובמקביל למפעל הההדרה של שירי ריה"ל, ובראדי היה עשוי לפיכך להכירו. היקרותו של הסבר זהה במספר מקורות בלתי תלויים זה בזה, לאורך מאות שנים ובמקומות גיאוגרפיים שונים, שופכת אור על צינורות המסירה של השירה העברית בתפוצותיה.

ב

הנוסח המפורט ביותר של ההסבר כיצד לפענח את שירו של ריה"ל נכלל בשני כתבי יד שהעתיק המשורר איש אמסטרדם דוד פרנקו (חפשי) מנדס (1713–1792).¹³ פרנקו־מנדס, שעסק לפרנסתו במסחר, היה מעתיק שקדן של טקסטים ספרותיים, שלו כשל משוררים קודמים. קובץ שירים רחב שהעתיק בצעירותו, בחודש אב תצ"ד (קייץ 1734), ושנתן לו את הכותרת 'עמק השירים',¹⁴ נחתם באנתולוגיה של חידות צורה ולועז סבוכות, שהיו אופנתיות בימיו בקרב יהודי איטליה והולנד, ושמקובל היה להשתעשע בהן בימי חג ובשמחות.¹⁵ פרנקו־מנדס הביא תחילה במרוכז את החידות – מהן שהעתיק בכתב ידו ומהן בדפי דפוס בודדים שאסף וכרך יחדיו. לאחריהן הותיר כתריסר עמודים ריקים לפני שהעתיק את פתרונותיהן. במדור הפתרונות לחידות אנו מוצאים גם את 'איעצך איה', המועתק עם פירושו. פרנקו־מנדס אומנם יחס

12 הלוי, מהדורת בראדי (לעיל הערה 1), ב, כרך ההערות, עמ' 145.

13 על פרנקו־מנדס ועולמו התרבותי ראו: J. Melkman, *David Franco Mendes: A Hebrew Poet*, Jerusalem 1951; I. Zwiép, 'An Echo of Lofty Mountains: David Franco Mendes, a European Intellectual', *Studia Rosenthaliana*, 35 (2001), pp. 285-296

14 כ"י אמסטרדם, ספריית עץ חיים 47 B 26.

15 על הסוגה בכללותה ראו בפירוט: פגיס (לעיל הערה 8). על האנתולוגיה 'עמק השירים' ראו: שם, עמ' 14; מלקמן (לעיל הערה 13), עמ' 41.

אותו בשגגה לאברהם אבן עזרא ('הרב"ע'), אך הנוסח שהעתיק כמעט זהה לזה שבאוספי שיריו של ריה"ל.¹⁶ את השיר ופירושו הכתיר בכותרת 'תחבולה לדעת אות א' מא"ב שעלה לאדם בדעתו'. לאחר העתקתו הסביר המעתיק את מנגנון ההצפנה ואת הדרך שבה יש לגשת לטקסט הסתום של ריה"ל: 'שאל ישאל האיש הנותן האגרת הנ"ל לחבירו יעלה בדעתו א' [אחת] מכ"ב אותיות האלפא ביתה; ואחרי ברור לו א' [אחת/איזו] מהנה ידרוש מעמו, יורהו באצבע באיזה שיטות [שורות] המצא ימצא האות ההוא, או בכמה שיטות איננו. וישבו תכף ומיד האות שחשב, ולא יחטיא'. פרנקו־מנדס הוסיף והרחיב על הפענוח:

להבין פשר הדבר הזה, צריך לדעת אופן מחברתו ותבונתו. והנה נכון הדבר הזה יסודתו בה' אותיות אשר בראשי שיטותיו, והם: א'ב'ד'ז'ח'. כולם עולים כ"ב בסכום אותיות האלפא־ביתה; והמחבר פזר הכ"ב האותיות באלו השיטות, באופן שהחמש האותיות הנזכרות יתנו דעת לנבון נקל מי הוא זה ואיזה הוא האות שעלה במחשבה לפני חבירו. דרך משל: אם חשב אות הא', יגיד לו חבירו שאינו כתוב רק [אלא] בשיטה הראשונה וישיב לו שהוא א'; ואם עלה בדעתו ב', שאיננו ג"כ [גם כן] רק [אלא] בשיטה הב'; וכן ד' רק בג', אות ז' רק ברביעית, וח' רק בחמישית. ובהשיבו שהוא בראשונה וגם בשנית, יגיד לו שחשב אות הג', כי הוא כתוב בשתייהם – יען האות הראשונה שבשיטה [הא'] אות הא', והראשונה שבשיטה הב', ב', יחדו עולים ג'; ולכן בשתייהם המצא ימצא. וצריך עוד לדעת שאות כ' היא הי"א, והל' י"ב, והמ' י"ג, והנ' י"ד. וכן עד סוף הכ"ב אותיות.

ולכן החושב אות הנו"ן, צריך להודיענו שהוא כתוב בג' שיטות, דהיינו: בב' בג' ובחמישית, יען ראשי אלו השיטות – הם אותיות ב'ד'ח' – יחדיו עולים י"ד. ודי בזאת למבין.¹⁷

מדבריו המפורטים של פרנקו־מנדס מתברר ש'איעצך איה' הוא מעין משחק ניחויש מורכב, שנדרשים שניים לשחקו: אחד בוחר אחת מאותיות

16 שינוי מרכזי בנוסח שהעתיק פרנקו־מנדס הוא התחלפות סדרן של שורות 4–5. חילופי הנוסח האחרים אין להם חשיבות לענייני.

17 כ"י אמסטרדם B 47, 26, עמ' 199.

האלף-בית, ועל השני לנחשה באמצעות חמש שורות השיר. הוא ישאל את חברו באילו מן השורות האות נמצאת, ומשענה לו חברו – הוא יגלה לו על איזו אות הוא חשב. הדבר ייעשה כך: לכל שורה ערך מספרי, הנקבע על פי האות הפותחת אותה (השורה הראשונה פותחת באל"ף ולכן ערכה הגימטרי 1; השנייה ערכה 2; השלישית – 4, הרביעית – 8; והחמישית – 7). חיבור ערכי המספרים של כל השורות שאות מסוימת מופיעה בהן, מגלה את מספרה הסידורי של האות בסדר האלף-בית. אדגים זאת על ידי אות אחרת מזו שהביא פרנקו-מנדס: האות קו"ף. השואל ישאל את חברו באילו שורות נמצאת האות שעלתה בדעתו, ומשענה לו – הוא ידע לזהות שזו האות קו"ף. אות זו היא האות התשע עשרה בסדר האלף-בית, ולכן ערכה יהיה בהתאם 19. כדי להגיע לערך הנכון נדרשות שלוש השורות האחרונות – דל"ת, זי"ן, חי"ת ($19 = 8 + 7 + 4$). ואכן האות קו"ף מופיעה בשלוש שורות אלה בלבד ('קנה'; 'חקור'; 'זקוף') – והיא האות היחידה מבין אותיות האלף-בית המקיימת זאת. לפי הסבר זה ה'אות הנסתר' שעליה נרמז בכתובת בדיואן איננה אות אחת אפשרית, אלא למעשה כל אותיות האלף-בית העברי: חמש האותיות המופיעות בראש השורות עשויות על ידי חיבורן להיות שוות ערך יחדיו לכל מספר בין 1 ל-22, היינו בין האות אל"ף לאות תי"ו.¹⁸ מניסוח הדברים מסתבר שפרנקו-מנדס לא טען כי הגיע לפתרון ה'תחבולה' בעצמו; אדרבה, כמשיח לפי תומו הוא מסר אותו מפי אחרים, שהביאוהו לידי יחד עם הייחוס השגוי לאברהם אבן עזרא.

'איעצך איה' מופיע בכתב יד מאוחר נוסף שהעתיק פרנקו-מנדס, באסופה ספרותית שכינה 'סוכת דוד'.¹⁹ גם כאן הוא חזר על הייחוס השגוי ('זאת ההמצאה היא מיוחסת להראב"ע'), אך הדגיש את אחד המאפיינים שהבחין בו בשיר, ושעלה לעיל: לדבריו המשורר השתמש בכל אחת משורותיו רק באותיות

18 ומשום כך הנוסח 'זקף פרי טעם', המופיע בדיואן ישועה, הוא הנוסח הנכון לשורה האחרונה, תחת זה שבדיואן ר' חייא, 'תקן פרי טעם' (וכך הדפיס בראדי במהדורתו [לעיל הערה 3]) – כדי לקיים את התחבולה צריכה השורה לפתוח באות זי"ן.

19 כ"י אמסטרדם B 47, עמ' 26, על מקומן של אסופות ספרותיות, ובהן 'סוכת דוד', בחיי התרבות של יהודי אמסטרדם ראו: Sh. Berger and I. Zwiép, 'Epigones and the Formation of New Literary Canons: Sephardi Anthologies in Eighteenth-Century Amsterdam', *Studia Rosenthaliana*, 40 (2007-2008), pp. 147-158

מסוימות, והחסיר ממנה אחרות. מאפיין צורני זה של 'איעצך איה' היה חשוב במיוחד לפרנקו־מנדס, והוא הגדיל לעשות והלך בעקבות המשורר – ב'סוכת דוד' הביא בסמוך ל'איעצך איה' שיר מקורי פרי עטו העשוי במדוקדק כדרך השיר הקדום, על אף האתגר שבדבר ('בין נא הקורא כי זר וקשה עד למאוד הוא זה, מפני הגבלת האותיות אשר בשיטה'). שירו החדש של פרנקו־מנדס סתום פחות מקודמו בניסוחו, ורובו ככולו הכרוה בפני הקורא על התועלת והכבוד שיזכה להם אם יצליח לפתור את צפונותיו:

אֲתִי סִתְּרִי רִיעֶךָ יְצִהִיר / עֵת עֲרַפְתְּ אֲגָרְתִי תִפְּרִיר
 בְּכֶתְבִי כְּמוֹס מִן נִיבִי / גַּם שְׁמֹן טוֹב מְצוּפִים בִּי
 דוֹרֵשׁ קוֹ לְקוֹ סוּד סִדְרָם / קָנָה לְמוֹד הֵתֵר קְשָׁרָם
 יוֹרְפוֹ תַעֲטִיר טִטְפָּתִי / עֵת תִּקְצֹר עֲמִיר שִׁירְתִּי
 חִפְצָתְ לַחֲקֹר כֹּל נִפְעֵל / כִּנְשֵׁר תִּסְק עַל תַּעֲלֵ. ²⁰

ההסבר שהביא פרנקו־מנדס הצעיר לשירו של ריה"ל מקוים במקורות נוספים בכתבי יד, שלא נדונו עד כה במחקר. 'איעצך איה' נכלל בין חידות של 'אבי המשוררים ר' יהודה הלוי' באנתולוגיה בת נ"ג חידות שנשתמרה בשתי העתקות.²¹ הכתובת המקדימה נקראת כתרגום חופשי של הכתובת הערבית המצורפת בדיואן חייא: 'עוד לו ז"ל למצוא האות המבוקש'. במדור הפתרונות בסוף האנתולוגיה ההסבר מנוסח כך: 'למצוא האות המבוקשת בזה האופן: בראש השיטות יש אותיות כמנין כ"ב, וכשתשאל באי זו שיטה היא האות הטמירה, חשוב האות שבראשה ויצא לך האות; ד"מ [דרך משל], רצינו למצא אות הצד", והיא בשיטת אל"ף ובשיטת ב' ובשיטת ד' ובשיטת ה', ויש

20 לשורה 2 רשם המשורר בצד נוסח חלופי: 'במכתב נכמס מצפוני / גם כספי שם תוך מטמוני'. הניקוד 'טטפתי' בשורה 4 חריג ומשל המחבר, בלחץ המשקל.

21 כ"י מוסקווה, ספריית המדינה Fond 182 no. 278, דף א1–ב11; כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים MS 3409/9, דף א224–א231. לפי קטלוג הספרייה הלאומית בירושלים שתי ההעתקות כתובות בכתובה קראית ומתוארכות למאה השבע עשרה. אנתולוגיית החידות עצמה נוצרה ככל הנראה בשלב מאוחר יחסית, ונכללו בה גם יצירות מפרי עטם של אברהם וחזקיה רומאן, משוררים שפעלו באימפריה העות'מאנית בסוף המאה השש עשרה ובראשית המאה השבע עשרה. על בני משפחת רומאן ראו עתה: ש' ברטוב, 'שירת החול העברית של משוררי שאלוניקי וקושטא במחצית השניה של המאה הט"ו', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תשע"ז, עמ' 78–83.

בראשם אבה"ז שעולות ח"י, וכן הצד"י הוא ח"י בסדר א"ב, ודעת ל"נ [לנבון נקל].²²

שימוש זהה בתחבולה בשיר משתמע בעקיפין מהעתקה נוספת של 'איעצך איה', בשולי כתב יד מן המזרח הנמצא היום באוקספורד.²³ מקדימה את השיר הכתובת הערבית 'אכ'ראג' צ'מיר אל חרף' (הוצאת [מציאת] האות הנסתרת), ותחת ההעתקה כתבה יד אחרת, ברצף, את כל אותיות האלף-בית, מה שמרמז בבירור שאכן קורא אחד או יותר ניסו את ידם במשחק במנגנון ההצפנה.²⁴ למרבה העניין ההסבר שהוצג עד כה בניסוחים שונים לא הוגבל במסירתו לכתבי יד בלבד.²⁵ בשלב מאוחר יותר, ברבע השלישי של המאה התשע עשרה, ובמקביל למחקר המתפתח של אנשי 'חוכמת ישראל' באירופה בשדה שירת ימי הביניים העברית, נדפס 'איעצך איה' בצירוף ההסבר במזרח. מהדפסתו ניתן להסיק על קיומה של שרשרת מסירה – אם בעל פה אם בהעתקות בכתב שלא שרדו – שבזכותה נותר השיר מוכר דיו לאורך דורות עד שהגיע לפחות לאדם אחד שישב באזור שממנו הגיעה לידינו ההעתקה האחרונה בכתב יד – יצחק בן יוסף שָׁרִים (תקנ"ח–תרל"ג), מחכמי העיר ארם צובא.²⁶ בכרך השני של ספרו 'ליקוטים מפרדס', שראה אור בשנת מותו, נדפס 'איעצך איה' תחת הערך 'חידה', ולפניו הסבר: 'זה החרוז אם תרצה לידע מה חשב חבירך, איזה אות בדעתו אז תשאלנו, אם יש האות שלקח בכל החרוזים – האות הוא תי"ו,

22 כ"י מוסקווה 278 no. 182 Fond, דף ב4 (השיר), דף 10א–ב (הפתרון); כ"י ניו יורק MS 3409/9, דף 226א (השיר), דף 230ב (הפתרון).

23 כ"י אוקספורד, בודליאנה 203 Poc (נויבאואר 1632), דף 277א. בהעתקה זו, כבנוסח המובא אצל פרנקו־מנדס, נתחלפו שורות 4–5. גוף כתב היד, המכיל את החיבור 'ארון העדות' ליוסף כרסאני, הועתק בידי ברכות בן יוסף הכהן ב'שנת א'תשע"ט לשטרות [1468], במדינת דמשק'.

24 אותיות האלף-בית נכתבו באופן דומה תחת העתקה השיר גם בכ"י מינכן, ספריית מדינת בווריה Cod. hebr. 255, דף 247ב.

25 מלבד כתבי היד שנוכרו השיר מועתק ללא כתובת, ייחוס או פירוש גם בכתבי יד אלה: כ"י פרוי, הספרייה הלאומית héb. 198/4, דף 129א; כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 141, דף 1א; כ"י אוקספורד, בודליאנה Opp. Add. Qu. 24 (נויבאואר 1605/4), דף יא ע"א.

26 מעט ידוע על אודות חכם זה. ראו: י' הראל, 'היצירה התורנית בסוריה ולבנון בשנים 1750–1950', פעמים, 86–87 (תשס"א), עמ' 87; א' בן-יעקב, השליח הנודד: על שליח ארץ-ישראל הרב יוסף חיים שרים², א, ליקט נ' שרים, ירושלים תשנ"ח, עמ' 15–18.

ואם נמצא בא' מחמש חרוזים, תמנה ראש תיבת החרוז ותגד לו. ד"מ: אם אמר לך יש בחרוז א' ב', תמנה ראש חרוז א' ב' – ויהיו ג'.²⁷

מספרו של שרים נטלו את 'איעצך איה' שניים. ראשון היה הרב בן ציון מרדכי חזן (תרל"ו–תשי"ב), שכללו בספרו הזעיר 'חידות חכמה', שהדפיס בירושלים בראשית המאה העשרים, ושנועד, כלשון כותרתו, 'לחדד התלמידים ולהרבות החכמים'.²⁸ שלושה עשורים אחריו הביא נכדו של המחבר רחמים בן דוד שרים (תרכ"ט–תרצ"ד), שעלה לארץ ישראל וקבע את מושבו בירושלים,²⁹ בספרו 'טעמי המצוות', את דברי זקנו כלשונם עם ציון מקורם.³⁰

ג

לכאורה 'איעצך איה' וההוראות לפענוחו עמדו לרשות כל דורש, באותיות דפוס, בשעה שקם בראדי להכין את מהדורתו לשירי ריה"ל, ואילו הכיר את הספרים שנזכרו לעיל היה יכול להביא מהם את הפתרון הנאות. אלא שבכל הדפוסים הללו נדפס השיר ללא כל ייחוס למשורר.³¹ מתברר אם כן שבמסירתו במזרח הפך 'איעצך איה' בשלב כלשהו לשעשוע לשוני אנונימי, ואף שעקרון

27 י' שרים, לקוטים מפרדס, ב, ארם צובא תרל"ג, דף מט ע"ב – נ ע"א. גם במובא כאן נתחלף סדרן של שורות 4–5, ושורה 5 מסורסת למדי: 'זית פרי טעם קייץ קשי זעם'.

28 בצ"מ חזן, חידות חכמה, ירושלים תרס"א, דף ג ע"א, סי' כד (פתרונו מובא בדף ז ע"א: ר"ל [רוצה לומר] זה בורר לו בלבו א' מכ"ב האותיות שבתורה וזה קורא לו חמשה פסוקים הללו שהם איעצך וכו' ושואל את הבורר באיזה מהפסוקים ימצא האות שהסתיר תחת לשונו, למשל אם אמר בפסוק איעצך ימצא, ידוע שהוא האות א' ואם בפסוק בטמון ובפסוק זקן [כך!] ובפסוק חקר, יחשוב ראשי הפסוקים העולים י"ז, ויאמר לו שהטמין בלבו אות פ' שהוא אות י"ז שבכ"ב אותיות וכן על זה הדרך'. נכדת המחבר גורית ויור העירה נכונה שמקור השיר בספר 'ליקוטים מפרדס' לשרים. ראו: נ' ויור, חזן – נעים ומירות, ירושלים תשע"ב, עמ' 326.

29 ראו עליו: הראל (לעיל הערה 26), עמ' 110; בן-יעקב (לעיל הערה 26), עמ' 20–23.

30 ר' שרים, שערי טעמי המצוות, ירושלים תרצ"ג, דף לג ע"ב – לד ע"א.

31 לשם השוואה, החידה המובאת מייד אחריו אצל חזן, 'לבי לפרעוש חלל יצועי', מיוחסת בפתרונה אל 'הרב אבן עזרא'. ראו: חזן (לעיל הערה 28), דף ג ע"א–ע"ב, סי' כה, ודף ז ע"א. למעשה רובה הגדול הוא חלק משיר שנכלל בשער האחרון של ספר 'תחכמוני' ליהודה אחריו. ראו: י' אחריו, תחכמוני, מהדורת י' יהלום ונ' קצומטה, ירושלים תש"ע, עמ' 559.

המשחק בו נותר על כנו בזיכרון הדורות, לא ידעו עוד מעטו של מי יצא. מנגד יש להניח כי בראדי, שישב באותם ימים במרכז אירופה, לא הכיר, למרות השכלתו המופלגת, כל כותר וכותר תורני שראה אור בחלוף השנים בדפוסים זוטרים ונידחים מעבר לים. בכך לא נבדל מחוקרים דגולים אחרים שפעלו באותו דור; דרך משל גם ישראל דודון, מחבר 'אוצר השירה והפיוט' המקיף, לא הכיר את הספרים מן המזרח ולא הזכירם כלל בערך השיר.³²

מסירתו האנונימית של 'איעצך איה' אינה צריכה לעורר תמיהה. ניתן להסבירה במספר גורמים בגוף השיר עצמו: מבנה החרוזה הייחודי של המזנוג, העשוי זוגות זוגות, נוסך עליו נופך עממי; הלשון המוצפנת, שכמו נועדה להוליך שולל את הקוראים, אף היא אינה מרמזת שהשיר נתחבר בידי בעל שירת ציון הנשגבת כ'לבי במזרח' ו'ציון הלא תשאל'. כיוון שדיואן המשורר המלא הגיע לידינו בעותקים בודדים בלבד, ואלו היו נגישים בוודאי רק למספר משכילים לאורך הדורות ולא לכלל העם, נקל לראות כיצד לא נתגלה הייחוס הנכון של 'איעצך איה'. יתרה מזו, עיון בתולדות המסירה של השירה העברית בימי הביניים מעלה כי חידות לשון קצרות, אולי יותר מחיבורי שיר אחרים, היו 'אדמת מריבה' בייחוס למשוררים שונים לאורך הדורות.³³ בשל אופיין כשעשועי לשון קלים, נראה כי הן היו נוחות יותר להסתפח או להיפרד מגופי השירה הקנוניים בשירת ספרד.³⁴

32 י' דודון, אוצר השירה והפיוט, א, ניו יורק 1970, א 3102.

33 אביא דוגמאות בולטות: החידה 'שמונה בהסירך מחמשה' מיוחסת במקורות קדומים הן ליהודה הלוי (הלוי, מהדורת בראדי [לעיל הערה 1] ב, עמ' 208, סי' מא) והן לאברהם אבן עזרא (אבן עזרא, מהדורת לוין [לעיל הערה 11], עמ' 235–236, סי' 105); 'אחיות נתנו לבכור יהודה', הנכללת בדיואן ריה"ל (הלוי, מהדורת בראדי [שם], עמ' 197, סי' יא), מופיעה גם בין שיריו של המשורר אלעזר בן יעקב הבבלי, שחי בבגדד בראשית המאה השלוש עשרה (W. J. van Bakkum [ed.], *The Secular Poetry of El'azar ben Ya'aqov* (ha-Bavli, Leiden 2007, p. 224); החידה 'זכור אחי', שבאה במקורות חשובים בין שירי ר' שלמה אבן גבירול (שלמה אבן גבירול, שירי החול, מהדורת ח' בראדי וח' שירמן, ירושלים תשל"ה, עמ' 175, סי' רנד [במדור המסופקים]), יוחסה במקור אחד לראב"ע (אבן עזרא, מהדורת לוין [שם], עמ' 245, סי' 112), ואין כאן מקום להאריך; צרור מחידות ראב"ע (אבן עזרא, מהדורת לוין [שם], עמ' 224–226, 228–232, סי' 84, 87, 91, 93, 96, 98) נצטרף באחד מכתבי היד לירושנו של אחד ממשוררי תימן הקדומים, אברהם בן חלפון (אברהם בן חלפון, שירים, מהדורת י' טובי, תל אביב תשנ"א, עמ' 164–166, סי' נח–סב, סה).

34 במחקר המודרני איתרע מזלו של ראב"ע שמהדירו הנלהב כהנא סיפח לנחלתו שירים

לסיום יש להעלות מספר סייגים להגדרה שנקטתי בכותרת – בעקבות קוראיו ההיסטוריים של השיר במהלך הדורות – אך נמנעתי ממנה במתכוון לאורך המאמר: הגדרת השיר 'איעצך איה' כחידה. בספרו 'על סוד התום' הציג פגיס בצורה בהירה קווים לתיאוריה של החידה הספרותית.³⁵ פגיס נגע במספר מאפיינים חשובים הנחוצים כדי לקיים חידה מובהקת.³⁶ הוא הראה באופן משכנע כי ההסכם הבלתי כתוב בין מחיד החידה (כאן: המשורר) לנשאל עומד על איזון במידת ההצפנה של החידה, שהופכת אותה ל'הולמת' – אטומה למראית עין מחד גיסא, ופתירה מתוך רמזים שטרם המחיד להצפין בה מאידך גיסא.³⁷

התנאים הללו אינם תקפים בעליל ל'איעצך איה'. כאמור ההוראות לשימוש בשיר אינן נמצאות בו עצמו – ולראיה, המהדיר המודרני לא הצליח לפצחו. נוסף על כך אף לא אחד מן ההסברים שהותירו קוראיו ההיסטוריים של 'איעצך איה', ואשר צוטטו לעיל, לא קשר בין הפתרון לבין גוף הטקסט שאליו התייחס. הפתרון אינו נובע משורת הפעלים בציווי ('דרוש', 'חקור') ומילות המפתח המתייחסות לסוד ('אסגיר עצה', 'טמון', 'צפנתיו'); אלו רק סימנים מטעים המפוזרים בשיר, ולכאורה הם מאותנים לסוגה, אך למעשה אין הם מרמזים כלל לדרך הפתרון.³⁸ בחידה המחיד מציג טקסט בפני הפותר ומבקש ממנו לפענח במה מדובר. במשחק 'איעצך איה' השואל לכל היותר מעמיד פנים שהוא מבקש מן הקורא לפענח משהו, אך בעצם הוא איננו מבקש מן הקורא לפענח דבר, אלא להראות לו את כוחו – כיצד הוא מצליח לנחש את

רבים, בהם חידות, שלא יצאו מתחת ידיו. ראו: רבי אברהם אבן עזרא, קובץ חכמת הראב"ע: שיריו ומליצותיו, חידותיו ומכתמיו, מהדורת ד' כהנא, ורשה תרפ"ב. מקרה דומה לזה של 'איעצך איה', חידה עממית שהיא למעשה מעטו של משורר מוכר, נתברר לאחרונה: לפני כ־80 שנה פרסם רצהבי חידה אנונימית, 'בחשבון יוד באין יוד', שנקרתה לו בין חידות לשון אחרות מתימן. ראו: 'רצהבי', חידות לשון אצל יהודי תימן, לשוננו, י (ת"ש), עמ' 319–320. לימים נתגלתה החידה בנוסח מתוקן בקטע גניזה בין חידות ודאיות של אברהם אבן עזרא. ראו: מ' יצחקי, 'ארבע חידות חדשות משל אברהם אבן עזרא', פרקי שירה, ב (תשנ"ט), עמ' 51 (יצחקי לא הכירה את פרסומו הקודם של רצהבי).

35 פגיס (לעיל הערה 8), עמ' 34–61.

36 על חידה מובהקת ובלתי מובהקת ראו: שם, עמ' 35–37.

37 שם, עמ' 45–49.

38 שם, עמ' 49–50.

האות שעלתה בדעתו. ההוראות שחוזרות ונשנות במקורות שנסקרו, הופצו ככל הנראה בעל פה לאורך הדורות, ומפתה לחשוב שהמשורר עצמו הוא שמסרן לראשונה לשומעיו ולקוראיו, אולי בכינוסי הרעים במשתאות שבהם היו שועי ספרד מנסים זה את זה בחידות ובחידודי לשון.³⁹ אם כן אף ש'איעצך איה' נאמר בוודאי במצב חיד בדומה ליתר חידותיו הרבות של המשורר,⁴⁰ לאור האמור לעיל אין לראות בו חידה ספרותית אלא משחק לשוני מחוכם.

קדם גולדן

kedemgolden@gmail.com

- 39 בהקשר של חידות ריה"ל ראו: A. Brener, *Judah Halevi and His Circle of Hebrew Poets in Granada*, Leiden 2005, pp. 83-85
- 40 על מצב החיד ראו: פגיס (לעיל הערה 8), עמ' 36.